

SZTUKA I KRYTYKA

ART AND CRITICISM

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

nr 10 (145) październik

2024

SZTUKA I KRYTYKA / ART AND CRITICISM

Komunikat Zarządu

Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata

2024, nr 10 (145) październik

Pod redakcją:

Jerzego Malinowskiego, Grażyny Raj i Marcina Teodorczyka (sekretarz)

**Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata /
Polish Institute of World Art Studies**

Adres redakcji:

00-032 Warszawa, ul. Foksal 11 – 6; 601 31 36 91

biuro@world-art.pl, www.world-art.pl

**Recenzenci: prof. dr hab. Anna Markowska i prof. dr hab. Jan Wiktor
Sienkiewicz**

Projekt okładki: Łukasz Aleksandrowicz

Copyright by Polish Institute of World Art Studies

ISSN 2544-9281

Zarząd prosi o wpłacanie składek i darowizn na konto Instytutu

24 1940 1076 3101 7420 0000 0000

**Członkowie od 1 stycznia 2022 roku płacą 20 zł miesięcznie,
doktoranci, emeryci i renciści 10 zł miesięcznie.**

Miesięcznik oraz publikacje Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata

można nabyć w: siedzibie Instytutu

oraz w Wydawnictwie Tako, ul. Słowackiego 71/5, 87-100 Toruń

tako@tako.biz.pl, www.tako.biz.pl

Spis treści:

Konferencje i konwersatoria

Konwersatoria

Konferencja *Józef Hecht – artystyczne żywioły* – Łódź 22.10.2024

Dominika Wronikowska, Konferencja *Il Principe Stanislao Poniatowski e l'Italia* (sprawozdanie z konferencji w Stacji Naukowej PAN w Rzymie)

Artykuły

Piotr Majewski, *Akcja pruszkowska. O ratowaniu dóbr kultury po Powstaniu Warszawskim (październik 1944 – styczeń 1945)*

Nowe książki

Magdalena Ginter-Frołow, *Persian miniature paintings in manuscripts in Polish collection*, translated from the Polish by Krzysztof Z. Cieszkowski, *Studia i Monografie / Studies and Monographs*, vol. 38, Warszawa – Toruń 2024

Dorota Kamińska-Jones, *Indian Women's Beauty Secrets or Traditional Cosmetology, Where Magic Meets Science. Ayurvedic, Cultural, Artistic, and Modern Medical Aspects*, Dev Publishers & Distributors, New Delhi 2025

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA

zaprasza na:

Konwersatorium ***Sztuka i tradycje artystyczne Azji i Afryki***

organizowane przez Pracownię Sztuki Azji i Afryki Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata i Wydział Orientalistyczny UW (on-line)

5 listopada, godz. 17 (meet.google.com/tmu-otz-krp)

Dr Joanna Wasilewska, *Wprowadzenie do sztuki Wietnamu*

Konwersatorium ***Muzea polskie w XX wieku***

pod kierunkiem dr hab., prof. ucz. Piotra Majewskiego

13 listopada, godz. 17.30

Prof. Piotr Majewski, *Akcja Pruszkowska. O ratowaniu dóbr kultury po Powstaniu Warszawskim (październik 1944 – styczeń 1945)*

Konwersatorium ***Sztuka i tradycje artystyczne Azji i Afryki***

organizowane przez Pracownię Sztuki Azji i Afryki Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata i Wydział Orientalistyczny UW (on-line)

19 listopada, godz. 17 (meet.google.com/tmu-otz-krp)

Anna Katarzyna Maleszko, *Shin hanga. Tradycja i nowoczesność*

Konwersatorium ***Sztuka nowoczesna***

21 listopada, godz. 17

Dr Agnieszka Chwiałkowska, Spotkanie z autorką książki ***Smajewski/Sima. Nieuchwytny portret artysty*** pod red. Grażyny Raj, w serii „Studia i monografie” 37 – prowadzi prof. Jerzy Malinowski

Pracownia Kultury i Sztuki Azji i Afryki na Wydziale Orientalistycznym oraz
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata zapraszają na

Konwersatorium

Sztuka i tradycje artystyczne Azji i Afryki

semestr zimowy 2024/2025

Google Meet: meet.google.com/tmu-octz-krq

Koordinacja: dr Magdalena Pinker, UW | m.pinker@uw.edu.pl

15.10
godz. 17:00

Tkanina chińska XVIII–XIX wieku

dr Katarzyna Zapolska (UMK; PISnŚS)

05.11
godz. 17:00

Wprowadzenie do sztuki Wietnamu

dr Joanna Wasilewska (PISnŚS)

19.11
godz. 17:00

Shin hanga. Tradycja i współczesność

Anna Katarzyna Maleszko (PISnŚS)

10.12
godz. 17:00

Zderzenia międzykulturowe i międzygatunkowe w twórczości współczesnych artystów chińskich: Huang Yongping 黄永砅 (1954–2019), Chen Haiyan 陈海燕 (ur. 1955), Cai Guoqiang 蔡国强 (ur. 1957) i Ai Weiwei 艾未未 (ur. 1957)

dr hab., prof. Bogna Łakomska (ASP Gd.; PISnŚS)

14.01
godz. 17:00

Tradycja kulturowa a współczesne technologie. Wybrane przykłady twórczości artystów z Azji Wschodniej.

dr Magdalena Furmanik-Kowalska (PISnŚS)

**TWÓRCZOŚĆ JÓZEFA HECHTA - RECEPCJA I NOWE KONTEKSTY
SESJA NAUKOWA**

Muzeum Miasta Łodzi - 22 października 2024

Współorganizatorzy: Fundacja Art & Modern, Instytut Sztuki UŁ, PISnSŚ

Sesja naukowa towarzysząca wystawie „Józef Hecht. Artystyczne żywioły” z udziałem historyków sztuki, znawców twórczości artysty i autorów tekstów do katalogu „Józef Hecht. Finezja linii – żywioł barw”, połączona z promocją tego unikatowego wydawnictwa.

Program:

11:00 – wykład Barbary Brus-Malinowskiej i prof. Jerzego Malinowskiego (Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata) zatytułowany „Ecole de Paris i polska kolonia artystyczna w Paryżu – wystawy, kolekcje i badania 1945-2010”

12:00 – panel dyskusyjny „Twórczość Józefa Hechta na tle artystycznych emigracji w 1. połowie XX wieku” z udziałem prof. Katarzyny Kulpińskiej (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Urszuli Kozakowskiej-Zauchy (Muzeum Narodowe w Krakowie), dr Renaty Piątkowskiej (Muzeum Historii Żydów Polskich „Polin”) i dr Ewy Ziemińskiej (Muzeum Narodowe w Warszawie).

14:30-14:50 – prezentacja badań dr Pauliny Długosz (Muzeum Miasta Łodzi) „Artystyczne żywioły Józefa Hechta okiem współczesnego odbiorcy”

15:00-16:30 – panel dyskusyjny „Dostępność jako wyzwanie współczesnego kuratora/ki i muzealnika/czki” z udziałem prof. Anety Pawłowskiej (Uniwersytet Łódzki), dr. Jarosława Suchana (Uniwersytet Jagielloński) i Karoliny Wójcik (Międzynarodowe Centrum Kultury)

17:30 – promocja katalogu „Józef Hecht. Finezja linii – żywioł barw” z udziałem autorów tekstów, którą poprowadzi prof. Eleonora Jedlińska (Uniwersytet Łódzki)

CONVEGNO / CONFERENCE

**IL PRINCIPE
STANISLAO PONIATOWSKI E L'ITALIA**

Dr Dominika Wronikowska
Katolicki Uniwersytet Lubelski

Konferencja ***Il Principe Stanislao Poniatowski e l'Italia***

W dniach 23-24 września 2024 roku w Stacji Polskiej Akademii Nauk w Rzymie odbyła się konferencja zatytułowana *Il Principe Stanislao Poniatowski e l'Italia* (Książę Stanisław Poniatowski i Włochy). Głównymi organizatorami wydarzenia byli: Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata, rzymska Stacja PAN i Instytut Polski w Rzymie.

Konferencja miała na celu przedstawienie wyników badań polskich i włoskich historyków sztuki, historyków, literaturoznawców, poświęconych niezwykle ciekawej, a nadal jeszcze niewystarczająco dobrze znanej postaci bratanka króla Stanisława Augusta. Książę Stanisław Poniatowski był wybitnym znawcą i mecenasem sztuki i nauki, kolekcjonerem, a jego działalność miała duży wpływ na rozwój polsko-włoskich kontaktów artystycznych na przełomie XVIII i XIX wieku. Jako właściciel ogromnych posiadłości we wschodnich starostwach Rzeczypospolitej, był jednym z najbogatszych ludzi w Europie. Bywał wielokrotnie we Włoszech, gdzie dokonywał zakupów dzieł sztuki i zabytków starożytnych do swoich kolekcji oraz do zbiorów królewskich. Podjęta pod koniec istnienia Rzeczypospolitej decyzja o wyjeździe z Kraju, sprzedaż wszystkich posiadłości i przeniesienie za granicę wspaniałej kolekcji, w połączeniu z wieloma niepopularnymi decyzjami politycznymi księcia, będącego przeciwnikiem Konstytucji 3 maja, skazały go w ojczyźnie na swojego rodzaju *damnatio memoriae*. We Włoszech, gdzie spędził połowę życia i gdzie zatrudniał wybitnych architektów i artystów, pozostało po nim niewątpliwie więcej zabytków niż w Polsce, nie dziwi więc fakt, iż to właśnie włoscy badacze poświęcili mu dotąd najwięcej uwagi. Celem rzymskiej konferencji było przedstawienie wyników dotychczasowych badań poświęconych Poniatowskiemu oraz zainspirowanie kolejnych.

Dwudniowe obrady, prowadzone w językach włoskim i angielskim, obfitowały w interesujące wystąpienia polskich i włoskich badaczy. Rozpoczął je prof. Jerzy Malinowski, który zaprezentował dotychczasowe badania Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata poświęcone polsko-włoskim związkom artystycznym i liczne związane z tą tematyką publikacje Instytutu. Kolejne wystąpienie miało charakter osobisty. Hr. Guillaume de Louvencourt, jeden z potomków księcia Stanisława Poniatowskiego, przybliżył dzieje swojej rodziny w kontekście jej licznych związków z Krajem, wspominając m.in. brata swojej matki Marie, André Poniatowskiego, który w czasie II wojny światowej zaciągnął się do I Dywizji Pancерnej gen. Maczka i zginął na polu walki.

Stan badań dotyczących włoskiego okresu życia Stanisława Poniatowskiego przedstawiła prof. Agnieszka Bender (KUL/ Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata). Wskazując na liczne „białe plamy” na mapie naszej wiedzy na ten temat, wyraziła nadzieję, że rzymska konferencja stanie się punktem wyjścia do ich zapełnienia. Nawiązaniem do tego tematu była interesująca prezentacja Gabriela Angeliego (Transart Consulting) i Łukasza Mokrzyckiego (UAM), którzy omówili dzieło włoskiego badacza Andrei Busiri-Viciego zatytułowane *I Poniatowski e Roma* (Editrice Edam, Firenze 1971), pozostające – mimo upływu 50 lat od wydania – najbardziej kompletną publikacją dotyczącą postaci Stanisława Poniatowskiego. Idea przekładu na język polski i wydania dzieła w formie książkowej oraz w wersji elektronicznej wywołała natychmiast dyskusję obfitującą w ciekawe wątki.

Wystąpienia dr. Rafała Waszczuka (UW) i dr Elżbiety Budzińskiej (Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata) stanowiły doskonały wstęp do dalszych obrad. Pierwsze z nich miało na celu przybliżenie młodzieńczej biografii księcia i ukazanie jego różnorodnej działalności politycznej, ekonomicznej i kulturalnej, dla udowodnienia tezy, iż to właśnie Stanisław – a nie dużo lepiej obecnie znany książę Józef – mógł być uważany przez Stanisława Augusta Poniatowskiego za jego potencjalnego następcę na tronie. Ponieważ dr Budzińska nie mogła być obecna na konferencji, jej niezwykle ciekawy tekst poświęcony podróżom księcia po terenach Rzeczypospolitej w latach 1780-1784, których przebieg znamy dzięki

zapiskom i rysunkom towarzyszącego mu inżyniera-artysty Johanna Heinricha Müntza, został odczytany. Sylwetka młodego Stanisława Poniatowskiego ukazała się oczom uczestników konferencji dzięki bogato ilustrowanej prezentacji Alicji Jakubowskiej z Ośrodka Sztuki Zamku Królewskiego w Warszawie, poświęconej młodzieńczemu portretowi księcia. Miniatura z wizerunkiem, którego atrybucja pozostaje nadal przedmiotem badań, weszła niedawno do zbiorów Zamku i stanowi ważne uzupełnienie ciągle mało znanej ikonografii księcia Poniatowskiego.

Pozostałe wystąpienia dotyczyły włoskiego kontekstu życia osobistego i działalności Poniatowskiego, a więc jego licznych pobytów w Italii, tworzonej wówczas kolekcji dzieł sztuki i starożytności oraz włoskich posiadłości i rodziny. Podróż Poniatowskiego po Italii w latach 1785-1786, była tematem wystąpienia dr Marzeny Królikowskiej-Dziubeckiej (Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata). Opierając się na dziariuszu prowadzonym przez księcia, przedstawiła ona kolejne etapy podróży obejmującej cały półwysep wraz z Sycylią oraz przybliżyła główne postaci znajdujące się wówczas w kręgu zainteresowania bogatego miłośnika sztuki i starożytności: włoskich i międzynarodowych kolekcjonerów, antykwariuszy i artystów. W czasie tej podróży ukształtował się ostatecznie gust artystyczny księcia, wówczas też nawiązał kontakty m.in. z Angeliką Kauffman. O powrocie do polskich zbiorów obrazu przedstawiającego *Kornelię, matkę Grakchów* – zamówionego wówczas przez Poniatowskiego u będącej u szczytu popularności malarki – zakupionego w 2021 r. do zbiorów Zamku Królewskiego w Warszawie opowiedział dr Mikołaj Baliszewski (Ośrodek Sztuki Zamek Królewski w Warszawie). Przedstawił dwie wcześniejsze wersje dzieła Kauffman o tej tematyce i zwrócił uwagę na różnice w kompozycji w stosunku do wersji ostatecznej, zleconej przez Poniatowskiego, sugerując możliwy udział zleceniodawcy w zmianie kompozycji. Włoskiej podróży księcia w latach 1785-1786 dotyczyły także wystąpienia dr. Tomasza Dziubeckiego (Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata) i prof. Anny Tylusińskiej-Kowalskiej (UW). Pierwsze z nich miało na celu ukazanie konkretnych przykładów dzieł architektury włoskiej, które widział Poniatowski i poddanie krytycznej ocenie jego obserwacji i wniosków. Prof. Tylusińska-Kowalska przedstawiła

fragmenty diariusza prowadzonego przez Poniatowskiego podczas podróży na Sycylię, będącego zarówno skarbnicą wiedzy na temat rozległych zainteresowań księcia, jak i niezwykle interesującym obrazem społeczeństwa tej wyspy końca XVIII stulecia. Badacze zajmujący się wspomnieniami Poniatowskiego z włoskiej podróży byli zgodni, iż zasługują one na wydanie (preferowana byłaby publikacja wielojęzyczna). Dr Wojciech Brillowski (UAM) zapoznał słuchaczy z niezwykle ciekawą kwestią gliptoteki księcia Poniatowskiego, będącej w oczach właściciela centrum całej jego kolekcji, która – już po jego śmierci – okazała się składać w większość z gemm nie starożytnych, ale neoklasycystycznych, opatrzonych fałszywymi sygnaturami. Badacz podjął próbę wyjaśnienia istnienia w zbiorach księcia tych „falszerstw” w kontekście pierwotnego, ikonograficznego przeznaczenia zbioru.

Trzy wystąpienia poświęcone zostały włoskim rezydencjom Stanisława Poniatowskiego. Prof. Anna Janowska-Centroni, która jedna z pierwszych we Włoszech zajmowała się postacią Stanisława Poniatowskiego, opowiedziała o swoich staraniach mających na celu doprowadzenie do renowacji obiektów wchodzących w skład „Villi Poniatowski”. Bogato ilustrowana zdjęciami z lat 80. XX w. prezentacja pozwoliła na uświadomienie sobie istnienia realnego zagrożenia utraty niektórych zabytków związanych z postacią księcia Poniatowskiego, istniejącego do momentu podjęcia przez władze włoskie stosownych procedur i prac konserwatorskich. Francesca Montuori i Luca Mazzocco z Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia przybliżyli kolejne etapy renowacji obiektów należących do „Villi Poniatowski” po ich przejęciu przez państwo włoskie. Uczestnicy konferencji mieli możliwość zwiedzenia odrestaurowanego i oddanego już do użytku fragmentu willi Poniatowskiego, stanowiącego obecnie część Museo Nazionale Etrusco. Dominika Wronikowska (KUL) przedstawiła aktualny stan badań nad posiadłościami księcia w Rzymie i na terenie Państwa Papieskiego (obecnie region Lacjum), zwracając uwagę na istnienie rezydencji, nieujętej dotąd w polskich pracach, zwanej „Villa Lontana” – pierwszej rzymskiej willi księcia. Celem prezentacji było ukazanie obecnego stanu nieruchomości będących niegdyś w

posiadaniu Poniatowskiego znajdujących się na terenie miasta Rzymu oraz w Capodimonte, Albano i San Felice Circeo

Życie prywatne, rodzina i potomkowie księcia były tematem kilku wystąpień. Ze względu na nieobecność na konferencji prof. Jana Władysława Wosia (Università di Trento), jego tekst omawiający treść i kontekst powstania testamentu księcia został odczytany. Testament był punktem wyjścia dla niezwykle barwnego wystąpienia dr Franceski Ceci (Musei Capitolini), która zrekonstruowała dzieje związku księcia z Cassandrą Luci i przybliżyła postaci ich dzieci, zapoznając uczestników konferencji ze znaczeniem potomków księcia dla społeczeństwa i kultury Włoch. Alessio Mangiapelo (UAM) poświęcił swoje wystąpienie kwestii znajomości Poniatowskiego z rzymskim poetą Giuseppe Gioacchinem Bellim. Duże zainteresowanie słuchaczy wzbudziła prezentacja próby przekładu trzech sonetów dedykowanych rodzinie Poniatowskiego, napisanych w ludowej gwarze rzymskiej (tzw. *romanesco*).

Konferencję zakończyła sugestywna inscenizacja w reżyserii Alberta Macchiego zatytułowana *Stanislao Poniatowski, principe riabilitato* (Stanisław Poniatowski, książę zrehabilitowany), będąca artystyczną wizją konfliktu między postaciami Stanisława i Józefa Poniatowskich, utożsamiających jakże różne cnoty obywatelskie.

Dr hab., prof. Piotr Majewski
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
PISnSŚ

**Akcja pruszkowska. O ratowaniu dóbr kultury po Powstaniu
Warszawskim (październik 1944 – styczeń 1945)**

Problematyka ratowania zagrożonych i niszczonych przez niemieckiego okupanta po zakończeniu Powstania Warszawskiego dóbr kultury ma bogatą tradycję historiograficzną, w której wyróżnić wypada edycję dokumentów i wspomnień uczestników wydarzeń, zatytułowaną *Walka o dobra kultury 1939-1945. Warszawa 1939-1945* (red. S. Lorentz, t. I-II, Warszawa 1970). Ukazało się również wiele publikacji monograficznych i przyczynkarskich, rekonstruujących stan wiedzy w odniesieniu do poszczególnych kategorii instytucji kultury i nauki, np.: W. Suchodolski, *Straty archiwów warszawskich w czasie wojny i okupacji*, „Kwartalnik Historyczny” 1946, nr 3/4; A. Stebelski, *Losy archiwów polskich w latach wojny 1939-1945*, „Rocznik Warszawski” 1963; *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, red. A. Mężyński, Warszawa 1994. Piszący te słowa podjął w 2005 roku próbę syntetycznego ujęcia zagadnienia organizacji ochrony dóbr kultury w warunkach ostatniej wojny światowej, publikując monografię *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945*, Warszawa 2005.

W ostatnich latach ukazały się cenne edycje źródeł, uzupełniające dotychczasową wiedzę, np. Z. Miechowski, *Dziennik z powstania warszawskiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” (nowa seria) 2019, nr 8; *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1, 10 czerwca – 2 września 1944 r. *Źródła polskie do Powstania Warszawskiego*, t. 1, red. K. Utracka, R. Brodacki, A. Chmielarz, G. Jasiński, Warszawa 2021; *Komendantura Wehrmachtu Warszawa i Grupa Korpusna von dem Bach*, cz. 1: 8 marca – 7 sierpnia, t. 1: *Źródła niemieckie do Powstania Warszawskiego*, red. N. Bączyk, P. Brudek, A. Chmielarz, G. Jasiński, Warszawa 2024.

Ukazała się również, oparta na gruntownych kwerendach, publikacja: M. Klarecki, *Straty w prywatnych artystycznych zbiorach i kolekcjach mieszkańców Warszawy w latach 1939–1945*, Warszawa 2024, zawierająca również katalog utraconych zbiorów.

*

W okresie okupacji niemieckiej odpowiedzialność za zachowanie dóbr kultury, także w warunkach kryzysowych, jak walki frontowe czy wybuch powstania (powszechnego lub lokalnego), należała przede wszystkim do kompetencji cywilnych struktur konspiracji, do Delegatury Rządu RP na Kraj (Departament Oświaty i Kultury). W czasie Powstania Warszawskiego system ochrony dóbr kultury przeszedł weryfikację. Za jego stronę realizacyjną odpowiadali działający jawnie na terenach uwolnionych od okupanta powstańczy starostowie (Warszawa-Północ Robert Froelich, Śródmieście-Północ Piotr Perkowski, Śródmieście-Południe Edward Quirini, Stare Miasto Władysław Świdowski) oraz upoważnieni przez nich urzędnicy, naukowcy, archiwiści, bibliotekarze czy muzealnicy, przez poprzednie lata zaangażowani w konspiracyjną działalność na rzecz zachowania kulturowego dziedzictwa Polski¹. Typowy plan działania Referatu Kultury przy Rejonowej Delegaturze Rządu Warszawa-Południe zakładał podejmowanie aktywności *w dziedzinie zabezpieczenia dóbr kulturalnych, jak biblioteki, arcydzieła sztuki, zbiory*².

Jednym z „monument’s men” był Jan Zachwatowicz, powojenny generalny konserwator zabytków, któremu *po kilku dniach* od wybuchu powstania udało się nawiązać kontakt z Rejonowym Delegatem Rządu Śródmieście-Południe i zostać przez niego upoważnionym do zabezpieczenia dzieł sztuki i kultury na terenie starostwa. Do oddziałów powstańczych oraz administracji domów skierowano apel o zgłaszanie porzuconego mienia o wartości artystycznej. *Zgłoszenia zaczęły napływać dość szybko i obficie* – wspominał Zachwatowicz – *i rozpoczęła się wędrówka po całej dzielnicy dla stwierdzenia istotnej wartości zgłoszonych obiektów*

¹ P. Perkowski, w: *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, M. M. Drozdowski, M. Maniakówna, T. Strzembosz (oprac.), Warszawa 1974, t. I, s. 253 (8); J. Zachwatowicz, w: *Ludność cywilna...*, t. I, s. 446 (18).

² *Ludność cywilna...*, t. II, s. 247-248 (151).

oraz obmyślenia sposobu ich zabezpieczenia³. Postępowano wedle następującego *modus operandi*: Zgodnie z informacją zjawialiśmy się w komendach domowych i odbywaliśmy łącznie z przedstawicielami administracji oględziny opuszczonych mieszkań, w których – zdaniem administracji lub lokatorów – znajdowały się cenne dzieła sztuki. Bywały to niekiedy zbiory trofeów myśliwskich i „piękne” obrazy w typie jeleni na rykowisku. Lecz trafiały się dzieła i przedmioty wartościowe. Na nie sporządzaliśmy protokół i przekazywaliśmy mniej cenne obiekty do zabezpieczenia administracji, natomiast cenniejsze zabieraliśmy ze sobą, aby umieścić w kilku utworzonych – jakże niepewnych – składnicach, np. piwnicach Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej czy Biblioteki Publicznej na ul. Koszykowej⁴.

W obszarze zainteresowania Jana Zachwatowicza i jego współpracowników znajdował się również Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Budynek przy ul. Lwowskiej został w pierwszych dniach powstania zajęty przez powstańców, w jego piwnicach zorganizowano szpital polowy. Zabezpieczenie zbiorów polegało zrazu na pełnieniu dyżurów przeciwpożarowych, kiedy zaś liczba eksplodujących bomb zapalających rosła – na przenoszeniu dokumentacji do piwnic i zamurowywaniu jej, co zresztą wywoływało spory z opiekującymi się szpitalem lekarzami⁵. W ten sposób ocalono jednak wykonywane przed wojną oraz w trakcie konspiracyjnych studiów uniwersyteckich materiały inwentaryzacyjno-pomiarowe zabytków warszawskich. *Zastanawiam się, czy gdybyśmy nie mieli tego materiału, czy zdołalibyśmy w ogóle [zabytki] odbudować* – konkludował z perspektywy powojennej odbudowy Jan Zachwatowicz⁶.

³ J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji*, w: *Walka o dobra kultury 1939-1945. Warszawa 1939-1945*, red. S. Lorentz, t. I, Warszawa 1970, s. 118-119; J. Zachwatowicz, w: *Ludność cywilna...*, t. I, s. 440-448 (18).

⁴ J. Zachwatowicz, w: *Ludność cywilna...*, t. I, s. 442 (18); patrz również: Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza, nr 127,teczka: *Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim*, b.p.; w Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie (Archiwum osobiste Stanisława Lorentza) pod nr. 26 znajduje sięteczka pt. *Na marginesie akcji pruszkowskiej*, która jednak nie zawiera więcej informacji ponad opublikowane, w: R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981.

⁵ J. Zachwatowicz, w: *Ludność cywilna...*, t. I, s. 441, 447-448 (18).

⁶ *Ludność cywilna...*, t. II, s. 397-398 (249); J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji*, w: *Walka...*, t. I, s. 121; patrz również: Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, *Wspomnienia Jana Zachwatowicza*, nagranie magnetofonowe (19.05.1975, 6.02.1979).

Na Starym Mieście innym z „monuments men” był Zygmunt Miechowski, który 25 sierpnia 1944 r. otrzymał od Starosty Grodzkiego Warszawa-Północ pełnomocnictwo poświadczające, że *ma prawo wydawać zarządzenia, zmierzające do ochrony i przechowywania zabytków i dzieł sztuki, narażonych na zniszczenie w związku z działaniami wojennymi, [...] ma prawo żądać przechowania narażonych zabytków i dzieł sztuki w stosowny sposób i w stosownym miejscu bądź też sam zabierać je w tymczasowe przechowanie, zależnie od miejscowych potrzeb*⁷. Razem z Miechowskim działali Ewa Faryaszewska i Lech Świdorski, których dorobkiem stała się dokumentacja fotograficzna niszczenia Starego Miasta; pośmiertnym, gdyż 28 sierpnia 1944 r. oboje zginęli. Sam Miechowski został ciężko ranny na dziedzińcu Wydziału Architektury Politechniki i 24 września zmarł⁸.

W Bibliotece Ordynacji Krasińskich również pełniono służbę przeciwpożarową, zagrożone zbiory znoszono do piwnic. Bibliotekarzy wspomagał por. „Biała”, po cywilnemu Gerard Ciołek z Zakładu Architektury Polskiej Politechniki, delegowany do opieki nad zbiorami bibliotecznymi⁹. W Bibliotece Narodowej pozostał Józef Grycz. *Wobec tego [ryzyka podpalenia biblioteki] – wspominał – staramy się ratować co i jak się daje. Cenniejsze rękopisy i stare druki wkładamy do ogniotrwałej kasy. Pakujemy na wszelki wypadek tobołki i – czekamy*¹⁰. W Bibliotece Uniwersyteckiej na okoliczność zapowiadanych przez Niemców transportów ewakuacyjnych książki *ładowano do skrzyń wyłożonych papierem woskowym*¹¹.

W Muzeum Narodowym w Warszawie, zajęтым przez Niemców 3 sierpnia, skala rabunków i dewastacji przekroczyła bodaj wszystko, co działo się w innych instytucjach. *Podpierają się [żołnierze Wehrmachtu] –*

⁷ S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej*, w: *Walka...*, t. I, s. 85-86.

⁸ J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji*, w: *Walka...*, t. I, s. 121-122; M. Wróblewska, *Fotografie ruin. Ruiny fotografii 1944-2014*, Warszawa 2014, s. 94, 96, 98, 100.

⁹ J. Zathay, *Z działalności w Bibliotece Narodowej w gmachu Biblioteki Ordynacji Krasińskich w czasie Powstania Warszawskiego (1 VIII – 6 IX 1944)*, w: *Walka...*, t. I, s. 243-246; S. Herbst, *Relacja*, w: *Walka...*, t. I, s. 134.

¹⁰ J. Grycz, *Dzienniczek z okresu Powstania Warszawskiego 1944 r.*, w: *Walka...*, t. I, s. 251 (22.08.1944).

¹¹ W. Borowy, *Okres Powstania 1944 roku w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1965, s. 28-30.

wspominał Stanisław Lorentz – *laskami ze zbiorów Muzeum, zabierają nowe przedmioty, łamią klingi [...] skrzynie ze sztuki zdobniczej najwięcej porozbijane, rzeczy porozrzucane, depczą po pasach, kości słoniowej, zegarkach, w oknach książki z biblioteki, skrzynie z zabytkami, obrazy do zaciemniania [okien], archeologii przedhistorycznej mniej zabierają, bo przekonali się, że wyroby z gliny itd. [...] W sali wielkiej grają na fortepianie Chopina. [...] Na meblach Ludwik XVI z Łazienek siedzą. [...] Przedmiotami muzealnymi i głównie książkami wykładają zalane podłogi, by nie moczyć butów*¹². 10 września pojawiły się informacje o zamiarze ewakuacji do Niemiec wyselekcjonowanych zbiorów. Następnego dnia komisarz Muzeum Alfred Schellenberg, na polecenie gubernatora Dystryktu Warszawskiego Ludwiga Fischera, rozpoczął wybór muzealiów do wywiezienia; zgromadził łącznie ok. 10 skrzyń ze zbiorami Czartoryskich z Gołuchowa, 2 rulony z arrasami i gobelinami oraz ok. 20 skrzyń ze zbiorami sztuki zdobniczej i malarstwa – czekały na ewakuację do 10 października¹³.

*

*Układ o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie z 2 października 1944 r. zakładał umożliwienie przez stronę niemiecką ewakuacji przedmiotów posiadających wartość artystyczną, kulturalną i kościelną (punkt 10)*¹⁴. Powstanie Warszawskie stało się okolicznością sprzyjającą ostatecznemu zniszczeniu miasta, po uprzednim wywiezieniu wszelkich użytecznych dóbr. Utworzono w tym celu sztab ewakuacyjny (Räumungsstab), którego szefem został SS-Brigadeführer Paul Otto Geibel, od 3 marca 1944 r. dowódca SS i policji w dystrykcie warszawskim; siedziba sztabu mieściła się na ówczesnych przedmieściach Warszawy, przy ul. Wolskiej. Najpierw ewakuowano mienie z poszczególnych ulic lub kwartałów domów, potem zjawiały się formacje podpalające (Brandkommando) i wysadzające (Sprengkommando) zachowane budynki; procedurę tę rutynowo w danym miejscu powtarzano¹⁵.

¹² S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 51-52, 54-56, 62 (zapisy z 14 i 17.08.1944).

¹³ Ibidem, s. 69-72.

¹⁴ *Ludność cywilna...*, t. II, s. 576 (352).

¹⁵ *Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po powstaniu 1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz i in., t. III, Warszawa 1992-1995, s. 374-376 (189), 379-381 (195).

Akcja zorganizowanego wandalizmu dotyczyła również instytucji kultury i nauki. Archiwum Akt Nowych podpalono 3 listopada 1944 r., 4 listopada – pozostałe z walk powstańczych zbiory Archiwum Miejskiego, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Dawnych; archiwa utraciły ogółem 92,8% zasobu aktowego¹⁶.

Biblioteki poniosły największe straty w następstwie prowadzonego przez niemiecki nadzór biblioteczny w okresie okupacji koncentrowania zbiorów w gmachu Biblioteki Ordynacji Krasińskich na Okólniku, obejmującego także wybrane zbiory Bibliotek Narodowej i Uniwersyteckiej, oraz – ich podpalenia 18 października; spłonęło ok. 99% zgromadzonego zasobu. 16 stycznia 1945 r., na dzień przed opuszczeniem Warszawy, Niemcy podpalili Bibliotekę Publiczną na ul. Koszykowej. Na wysadzenie gmachu Biblioteki Uniwersyteckiej prawdopodobnie zabrakło czasu¹⁷.

Muzea warszawskie mimo okupacyjnych konfiskat oraz zniszczeń czasu Powstania nadal przedstawiały potencjał dóbr kultury godny tak ochrony, jak i rabunku. Sytuacja Muzeum Narodowego w Warszawie pozostawała od 7 października 1944 r. pod znakiem wizyt SS-Obersturmführera Moritza Arnhardta, wizytującego warszawskie instytucje kulturalne jeszcze w czasie powstania, działającego, wedle jego oświadczeń, z rozkazu Führera celem „*der Sicherstellung der wertvollsten Kulturgüter*”¹⁸.

Wedle relacji Stanisława Lorentza wyboru przedmiotów do ewakuacji Arnhardt *dokonywał sam, ale w asystencji dyrektora* [Lorentza], *do którego w*

¹⁶ W. Suchodolski, *Archiwa*, w: *Straty kulturalne Warszawy*, t. I., red. W. Tomkiewicz, Warszawa 1948, s. 110; W. Suchodolski, *Archiwa polskie za okupacji (1939-1945)*, „*Archeion*” 1948, s. 76, 78; J. Stojanowski, *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmienniczych źródeł historycznych*, t. 2: *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, Warszawa 1956, s. 244; J. Stojanowski, *Karta z dziejów Archiwum Akt Nowych w Warszawie w okresie okupacji w latach 1939-1944*, „*Archeion*” 1959, s. 91; E. Szwankowski, *Archiwum Miejskie w Warszawie*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich*, t. 2, s. 370; A. Stebelski, *Losy archiwów polskich w latach wojny 1939-1945*, „*Rocznik Warszawski*” 1963, s. 209-210.

¹⁷ A. Lewak, *Polskie biblioteki naukowe zniszczone w 1939/44 r.*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1946, nr 3/4, s. 690, 695-698; K. Świerkowski, *W Bibliotece Publicznej po powstaniu warszawskim*, „*Roczniki Biblioteczne*” 1964, s. 446; A. Mężyński, *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie. Fakty i mity*, w: *Symposia Bibliologica. Dokumentacja księgozbiorów historycznych. Współpraca krajowa i międzynarodowa. Skutki II wojny światowej dla bibliotek polskich*, red. A. Mężyński, Warszawa 1995, s. 116-117.

¹⁸ J. Grycz, *Dzienniczek z okresu Powstania Warszawskiego 1944 r.*, op. cit. w: *Walka...*, t. I, s. 251-252; A. Kawecka-Gryczowa, *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowej*, w: *Walka...*, t. 1, s. 219.

rzadkich wypadkach zwracał się po informację. Od początku stało się [...] jasne, że ten delegat Hitlera nie posiada nawet najskromniejszych wiadomości z dziedziny kultury i sztuki [służył w formacjach kawaleryjskich – P.M.]. Komunikował dyrektorowi, do którego ustosunkował się w sposób brutalny, że nic go nie obchodzi, z jakiego wieku jest dany przedmiot i w jakim stylu, a podstawą wyboru jest tylko, czy mu się podoba, czy nie. Delegat nie znał najprostszych terminów, [...] nie posiadał wiadomości z historii powszechnej nawet na poziomie szkoły średniej. [...] Przegląd całych grup [muzealiów] i wybór zlecał swym żołnierzom, którzy mu na ogół komunikowali, że znaleźli tylko „Dreck” lub „Scheiss”. [...] Tempo i sposób przeglądu maluje dostatecznie fakt, że przy lampce karbidowej w ciągu 3 kwadransów przejrzał i rozkwalifikował wraz z żołnierzami około 1000 obrazów. Arnhardt działał w opisany sposób do 14 października, by następnie wywieźć zeń łącznie 45 skrzyń i 19 nieopakowanych obrazów¹⁹.

Ofiarą dewastacji i rabunków padło również sąsiednie Muzeum Wojska, którego zrujnowany budynek w momencie opuszczenia Warszawy przez Niemców pozbawiony był ok. 60 tys. pozycji inwentarzowych, 30% stanu z 1939 r. Faktycznie przestało istnieć Muzeum Archidiecezji Warszawskiej: duża liczba muzealiów uległa zniszczeniu, część wywieziono do Niemiec, budynki muzealne zburzono²⁰. Poza przywołanymi przykładami zbiorów publicznych zniszczeniu uległo wiele kolekcji prywatnych²¹.

Wyzwanie, jakim była organizacja zabezpieczenia dóbr kultury na wypadek zakończenia walk powstańczych, absorbowало osoby

¹⁹ S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 81, 82-84.

²⁰ S. Lorentz, *Odbudowa muzealnictwa warszawskiego w latach 1945-1949*, w: *Przeszłość przyszłości. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, Warszawa 1999, s. 76-78, 88-90; S. Gepner, W. Tomkiewicz, *Muzeum Wojska*, w: *Straty kulturalne Warszawy*, op. cit., s. 251-253; E. Korpysz, *Muzeum Archidiecezji Warszawskiej. Historia i współczesność. Dwa lata działalności w nowej siedzibie (Jesień 2015-2017)*, w: *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. nauk. N. Błażejczyk, P. Majewski, Warszawa 2019, s. 337-339; Narodowy Instytut Muzeów, *Kartoteka Muzeów w Polsce*, ankieta do informatora *Muzea w Polsce*, 3.07.1994, k. 3.

²¹ *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, red. A. Mężyński, Warszawa 1994, s. 107; J. Parandowski, *Zbiory Jana Parandowskiego*, w: *Walka...*, t. II, s. 158; A. Przybylski, *Zbiory A. Przybylskiego*, w: *Walka...*, t. II, s. 155-156; A. Trepiński, *Jak ratowano dobra kulturalne w domach prywatnych?*, w: *Walka...*, t. II, s. 109-110; S. P. Koczorowski, *Zbiory Stanisława P. Koczorowskiego*, w: *Walka...*, t. II, s. 137-139; patrz również: M. Klarecki, *Straty w prywatnych artystycznych zbiorach i kolekcjach mieszkańców Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa 2024.

zakonspirowane w Departamencie Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj tak przed wybuchem walk w Warszawie, jak również w ich trakcie. W *Sprawozdaniu z akcji zabezpieczania dzieł sztuki i dóbr kultury*, przygotowanym przez Jana Zachwatowicza 15 września 1944 r. znalazła się informacja o przygotowaniu 16 drużyn ratowniczych (36 pracowników kultury), które we właściwym momencie udadzą się niezwłocznie na tereny nieobjęte obecnie przy AK i roztoczą opiekę nad resztkami dorobku kulturalnego w wyznaczonych im obiektach. Akcja powyższa została omówiona i uzgodniona z Okręgowym Delegatem Rządu na m.st. Warszawę²². Jerzy Zathej, który spędził czas Powstania w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich, wspominał spotkanie z Zachwatowiczem w dniu zakończenia walk oraz uzyskaną informację o możliwości utworzenia drużyn, ratujących w dalszym ciągu zbiory²³.

Trudno zweryfikować działalność powołanego 20 sierpnia 1944 r. z inicjatywy Departamentu Informacji Delegatury Komitetu Opieki nad Dziełami Kultury i Sztuki przy Delegaturze Okręgowej Rządu na m.st. Warszawę, jego relacje organizacyjne i kompetencyjne z drużynami Zachwatowicza, czy komisją Podwińskiego, o której dalej. W prasie powstańczej informowano, iż do zadań Komitetu należy rejestrowanie dzieł sztuki, dokumentowanie ich stanu zachowania, ratowanie dzieł kultury i sztuki, udzielanie prywatnym właścicielom wskazówek w sprawie zabezpieczenia, względnie przejmowanie dzieł sztuki do depozytu oraz – sporządzanie spisu dzieł zniszczonych i wywiezionych z kraju. Tak szerokie zadania miały być realizowane przez rozbudowaną strukturę 9 referatów: rękopisów, druków, malarstwa, antyków, rzeźb i pomników, sztuki teatralnej, sztuki kościelnej, architektury zabytkowej, sztuki ludowej²⁴. Wezwanie do pomocy członkom Komitetu zostało opublikowane nie tylko w

²² *Ludność cywilna...*, t. II, s. 397-398 (249); J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 121; M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)*. *Wspomnienia uczestnika akcji*, w: *Walka...*, t. II, s. 266-267.

²³ J. Zathej, *Z działalności w Bibliotece Narodowej w gmachu Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w czasie Powstania Warszawskiego (1 VIII – 6 IX 1944)*, w: *Walka...*, t. I, s. 243-246.

²⁴ Informacje w prasie powstańczej, np.: „Rzeczpospolita Polska”, 20.08.1944; „Polska Agencja Telegraficzna. Biuletyn Krajowy”, 31.08.1944; „Szaniec” 2.09.1944.

prasie powstańczej; znalazło się również w rozkazie nr 25 dowodzącego Powstaniem komendanta Okręgu Warszawa AK płk. Antoniego Chruściela „Montera” z 30 sierpnia 1944 r. W punkcie 7/VI czytamy: *Członkowie Komitetu [...] w pracach swoich muszą docierać wszędzie tam, gdzie trzeba dzieła i zabytki zabezpieczyć przed zniszczeniem. Wzywam wszystkich dców oddziałów AK do udzielania przedstawicielom tego Komitetu jak najdalej idących ułatwień i pomocy; w przywołanym dokumencie Komitet występował pod nazwą – Komitet Opieki nad Dziełami Sztuki i Kultury oraz Zabytkami Przeszłości²⁵.*

W pierwszych dniach po zakończeniu Powstania, 4 października, zebrało się w Bibliotece Publicznej przy ul. Koszykowej grono osób, które zdecydowały o powołaniu komisji z udziałem przedstawicieli archiwów, bibliotek i muzeów, mającej za zadanie przeprowadzenie pilnej rejestracji instytucji kulturalnych, posiadających wymagające zabezpieczenia zbiory. Relacjonujący wydarzenie Marian Łodyński wskazywał, iż jego inicjatorem był działający w uzgodnieniu z władzami konspiracyjnymi wiceprezydent jawnego samorządu Warszawy Stanisław Podwiński, a do wspomnianego grona należeli: Ksawery Świerkowski, Janusz Woliński, Jan Zachwatowicz. Po tygodniu, w porozumieniu z lokalnymi strukturami Rady Głównej Opiekuńczej, Podwiński zorganizował w podwarszawskim Pruszkowie rodzaj biura, punktu kontaktowego, zbierającego zgłoszenia przede wszystkim o mniej systematycznie niż publiczne udokumentowanych zbiorach prywatnych oraz o pozostających w dyspozycji archiwistach, bibliotekarzach i muzealnikach. W kolejnych dniach Podwiński powołał *komisję ochrony zagrożonego mienia kulturalnego*, zwaną również Komisją Opieki nad Zabytkami Kultury, w której skład poza nim jako przewodniczącym weszli: Stanisław Lorentz odpowiedzialny za muzea, Witold Suchodolski (archiwa), Józef Grycz (biblioteki) oraz Jan Zachwatowicz (budynki zabytkowe). Podwiński starał się nawiązać kontakt z władzami niemieckimi w sprawie

²⁵ *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1, 10 czerwca – 2 września 1944 r. *Źródła polskie do Powstania Warszawskiego*, t. 1, red. K. Utracka, R. Brodacki, A. Chmielarczyk, G. Jasiński, Warszawa 2021, s. 324 (nr 113).

zapisanego w umowie kończącej Powstanie ewakuowania z Warszawy dóbr kultury²⁶.

Wobec przedłużających się prób porozumienia z Niemcami oraz postępujących zniszczeń rozpoczęto z inicjatywy Zachwatowicza akcję wywożenia z Warszawy dóbr kultury, opartą na aktywności wspomnianych przezeń *drużyn ratowniczych*, skutecznie ewakuowanych z Warszawy dzięki wydającej ich uczestnikom legitymacje służbowe RGO²⁷. Niezbędne wsparcie logistyczne, w osobie dysponującego nie tylko samochodem, ale również *układami* w *Räumungsstabie volksdeutscha Karstena* (Kerstena, Carstensa?), uzyskano dzięki korupcji. *Cena była wysoka – wspominał Zachwatowicz – uzasadniana koniecznością płacenia dużych łapówek w Räumungsstanie, i wynosiła 500 000 złotych (tzw. młynarek) za każdy kurs, płatnych przed wyjazdem. Warunki zostały przyjęte przez podziemne władze polskie. Opiekunem tej sprawy był Stanisław Podwiński, wiceprezydent m.st. Warszawy. Moim zadaniem stało się organizowanie tych wyjazdów oraz wędrówki z Podkowy Leśnej do Milanówka, gdzie w różnych umówionych punktach, na hasło, otrzymywałem paki banknotów, wypełniające cały plecak. Z tym plecakiem przemykałem się polami i lasami do Podkowy, aby uniknąć łapanek lub kontroli, często przeprowadzanej przez niemiecką żandarmerię. Pieniądze przechowywane były u Piotra Biegańskiego, który wraz z rodziną mieszkał wówczas w willi Jana Skotnickiego w Podkowie Wschodniej. Odjazd wozu ciężarowego Karstena odbywał się z Brwinowa. W Pruszkowie zakupywaliśmy niezbędne do transportu worki, które wkrótce trzeba było sprowadzać z innych miejscowości. Zakupywaliśmy również świece oraz wódkę i jedzenie dla „Begleiterów” [konwojentów]. Pierwszy wyjazd do Warszawy nastąpił 2 listopada, następne 3, 5, 6, 7, 8. 9 listopada*

²⁶ M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)...*, w: *Walka...*, t. II, s. 267-268; W. Borowy, *Z zapisek Borowego (1944-1945)*, oprac. Z. Stefanowska, w: *Walka...*, t. II, s. 180; *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945. Wybór dokumentów źródłowych*, wyb. i oprac. A. Meżyński, wsp. H. Łaskarzewska, Warszawa 2003, s. 202-203 (nr 88).

²⁷ J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji*, op. cit., w: *Walka*, t. I, s. 122; Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, *Wspomnienia Jana Zachwatowicza*, nagranie magnetofonowe (6.02.1979); Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza: nr 127 (teczka: *Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim*), legitymacja nr 173 wystawiona przez RGO dla Jana Zachwatowicza z datą 1.10.1944 r. w wersji polskiej i niemieckiej.

samochód był uszkodzony, a 14 został zarekwirowany i ta forma wyjazdów odpadła. Jednak te sześć wyjazdów dało dość poważny plon [...]. W skład zespołu uczestniczącego ze mną w tych wyjazdach wchodził: Stanisław Herbst, Piotr Biegański, Bohdan Guerquin, wszyscy związani z Wydziałem Architektury Politechniki Warszawskiej, oraz Stanisław Feliksiak i Stanisław Adamczewski, przyrodnicy, pracownicy [Państwowego] Muzeum Zoologicznego na Wilczej. W naszej bazie w Brwinowie, a potem przy pakowaniu i transporcie zbiorów do Piotrkowa czynny był Stanisław Żeromski, chemik, wówczas adiunkt Politechniki. Bazą naszą była wielka remiza strażacka w Brwinowie, która wkrótce wypełniła się zbiorami tak, iż strażacy wyprowadzili swój sprzęt na zewnątrz, a mimo to trzeba było szukać innych magazynów²⁸. Wśród wywiezionych zasobów znalazły się również wspomniane materiały inwentaryzacyjno-pomiarowe zabytkowych budynków, opracowane w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki²⁹.

Prowadzona wedle powyższego *modus operandi* akcja wywożenia zbiorów kulturalnych z Warszawy wywołała wątpliwości krakowskiej centrali RGO, zakładającej, iż zorganizowana i uzgodniona z władzami okupacyjnymi systematyczna ewakuacja odbędzie się pod swego rodzaju patronatem tej jawnie działającej organizacji społecznej i charytatywnej. Pod koniec października 1944 r. kierownictwo RGO uznało, iż warszawskie struktury Rady zorganizowały *udział w samej akcji wydobywania mienia prywatnego w sposób, który musiał rzucić jak najszkodliwsze światło na działalność Rady i wywołać wzburzenie opinii publicznej; [...] jakoby rabunek i plądrowanie Warszawy przez najrozmaitsze elementy urzędowe i inne trwał, a Rada Główna Opiekuńcza wspólnie z tymi elementami rabowała Warszawę. Zarząd Główny RGO domagał się od jej warszawskiej organizacji zaprzestania*

²⁸ J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 123-128; S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 98; Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, *Wspomnienia Jana Zachwatowicza*, nagranie magnetofonowe (6.02.1979); Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza: nr 127 (teczka: *Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim*), sprawozdanie Stanisława Żeromskiego, b.d.

²⁹ Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza: nr 127 (teczka: *Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim*), list Stanisława Żychlińskiego (?) do Jana Zachwatowicza 9.11.1944, list Jana Zachwatowicza do Tadeusza Tołwińskiego, 7.12.1944.

*dalszej ewakuacji mienia prywatnego*³⁰. Spór, mający w tle również inne realia okupacji w Warszawie i Krakowie, inną ocenę Powstania, zażegnany został dopiero w grudniu 1944 r. dzięki zaangażowaniu metropolity Adama Sapiehy³¹.

„Akcja pruszkowska”, realizowana na podstawie porozumienia z władzami okupacyjnymi, rozpoczęła się z początkiem listopada 1944 r. Do decydujących dla osiągnięcia uzgodnień rozmów doszło 1 i 2 listopada w siedzibie Räumungsstabu³². Powołując się na 10. punkt umowy kończącej walki w Warszawie, Polacy konsekwentnie starali się o wyłączenie z systematycznego niszczenia miasta przedmiotów mających wartość zabytkową. *Początkowo Niemcy nie chcieli się na to zgodzić – wspominał uczestniczący w rozmowach Stanisław Lorentz – twierdząc, że Warszawa jest na linii frontu i wszystko musi być zburzone. Zasugerowano więc ewakuację zbiorów na teren Rzeszy, na co ostatecznie strona niemiecka wyraziła zgodę, ale pod warunkiem, że Polacy uprządkują przeprowadzą akcję, ale pod nadzorem niemieckim i akcja musi być dokonana w ciągu dwóch tygodni*³³.

Zbiory miały być ewakuowane na terytorium Niemiec, do Görbitsch pod Frankfurtem nad Odrą i Adelsdorf na Dolnym Śląsku. Okupanci zapewniali środki transportu zastrzegając, iż polski personel uczestniczący w przedsięwzięciu nie może stale przebywać w Warszawie, lecz będzie codziennie dowożony z Pruszkowa na podstawie terminowych przepustek. Niemcy wyznaczyli pełnomocników: Alfreda Schellenberga nadzorującego ewakuację muzeów i zbiorów sztuki, dyrektora Głównego Zarządu Bibliotek GG Gustava Abba – nadzorującego ewakuację bibliotek, oraz kierownika Urzędu Archiwalnego w Warszawie Hansa Braniga – nadzorującego ewakuację archiwów³⁴.

Kierownictwo tak sformatowanej akcji przypadło Stanisławowi Lorentzowi, który *postarał się o zatwierdzenie swej pozycji i działalności*

³⁰ *Exodus...*, t. 3, s. 509-511, 535 (297), t. 4, s. 416-417 (520); S. Wachowiak, *Czasy, które przeżyłem*, Warszawa 1991, s. 282-283.

³¹ S. Wachowiak, *Czasy...*, s. 282-286.

³² *Ibidem*, s. 276-277.

³³ S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 95.

³⁴ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, op. cit., s. 262-263, 264-265; M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)...*, w: *Walka...*, t. II, s. 271-273; S. Wachowiak, *Czasy...*, s. 291.

przez ówczesne polskie władze podziemne; one też pokrywały przez cały czas poważne wydatki związane z tą pracą. Odtąd na czele całej akcji stali pp. Lorentz i Podwiński, przy czym wiceprezydent Podwiński miał w swych rękach administracyjną stronę, skupiającą się w Pruszkowie, a dyr. Lorentz ogólne kierownictwo akcji wywozowej na terenie Warszawy i kontaktowanie się z władzami niemieckimi³⁵.

Ze wspomnień Wacława Borowego wynika, iż dla finalnego uzyskania przychylności Niemców pewną rolę odegrała wizyta w Krakowie Włodzimierza Antoniewicza i Witolda Suchodolskiego w pierwszych dniach listopada 1944 r., którzy rozmawiali zarówno z przedstawicielami Zarządu Głównego RGO jak również – 6 listopada – z urzędnikami „rządu” RGO. Nieusatysfakcjonowany rezultatami interwencji Suchodolski konstatował, że *Niemcy godzą się na polską akcję ratowania ocalałych polskich zbiorów kulturalnych w Warszawie, bez gwarancji, że uratowane w ten sposób zbiory pozostaną w kraju, wskazując przy tym na dwuznaczność stanowiska okupantów, którzy legalizując naszą akcję ratowniczą w Warszawie bynajmniej nie gwarantowali owoców jej dla naszego udręczonego kraju* ³⁶.

Za praktyczne przygotowania do ewakuacji odpowiadali kierownicy *grup materiałowych*: muzealnej (Jerzy Sienkiewicz, Michał Walicki), archiwalnej (Witold Suchodolski) i bibliotecznej (Józef Grycz, Marian Łodyński), która dzieliła się na 3 zespoły: Biblioteki Narodowej (Adam Łysakowski), Biblioteki Uniwersyteckiej (Tadeusz Makowiecki) i Biblioteki Publicznej (Czesław Gutry)³⁷. Przed przystąpieniem do akcji ewakuacyjnej gotowy był *Spis najważniejszych archiwów, muzeów, zbiorów i bibliotek proponowanych do ewakuacji z m. Warszawy*, który zawierał praktyczne informacje o ilości niezbędnych środków transportu; obejmował m.in. muzea i zbiory sztuki: *Muzeum m. Warszawy (Narodowe)* [30 wagonów]; *Muzeum Dawnej Warszawy* [2]; *Zbiory Muzealne w Łazienkach* [3]; *Zbiory Zakładu*

³⁵ M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)*..., w: *Walka...*, t. II, s. 269.

³⁶ *Exodus...*, t. III, s. 577-578 (326); W. Borowy, *Z zapisek Borowego (1944-1945)*, op. cit., w: *Walka...*, t. II, s. 181-182; W. Suchodolski, *Ze wspomnień archiwisty*, w: *Walka...*, t. I, s. 457.

³⁷ M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)*..., w: *Walka...*, t. II, s. 269-270.

Architektury i Historii Sztuki Pol. War. [3]; *Zbiory Państwowego Muzeum Zoologicznego* [6]; *Zbiory i Bibl.[ioteka] Tyszkiewiczów* [3]; *Zbiory Tyszkiewiczów* [1]; *Zbiory w "Deutsches Haus" (Zachęta)* [1]; [...] *Zbiory i Bibl.[ioteka] Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej* [0,5]; *Zbiory Muzeum Przemysłu i Techniki* [1]; *Biblioteka Muzeum Pedagogicznego* [1]³⁸.

Wyjeżdża się samochodami ciężarowymi z Pruszkowa – pisał w liście do żony Wacław Borowy – *Trzeba wstać o 4 1/2 rano, o 5⁵⁵ wyjechać z Mil[anówka], żeby przed 7 stanąć na rynku pruszkowskim. Tam następuje wielogodzinne czekanie na szoferów, opiekunów n[ie]m[ieckich], przepustki etc. O jakiejś godzinie (nikt nie wie jakiej, bo zegarka brać nikt nie ryzykuje) rusza się. Przy pierwszej „wasze” legitymują samochód, przy drugiej kontrolują. Przybywa się wreszcie do Räumungsstabu na Wolskiej. Tam się czeka jeszcze dłużej, aż samochód otrzymuje żandarma – „Begleitera”. Z nim przejeżdża się wymarłe miasto i ma się kilka godzin na pracę. [...] Kiedy się zaczyna robić szaro, przyjeżdża znowu samochód i całą gromadę tą samą drogą odwozi, odbywając znów dłuższe postoje mniej więcej w tych samych miejscach. Przy Räumungsstabilie pracownicy są często (acz nie zawsze) rewidowani. Wraca się do domu już po ciemku. Moja pierwsza (i dotąd jedyna) wyprawa była urozmaicona „nawaleniem” samochodu (szoferzy uczestniczą w tych wyprawach niechętnie i mało się starają), toteż przyjechaliśmy do Milan[ówka] dopiero o 8-mej, tj. w godzinę po „godzinie policyjnej”. [...] Pokrzepienie daje myśl, że się coś ratuje³⁹. Na miejscu zbiórki przed wyjazdem byli zawsze obecni wiceprezydent Podwiński oraz dyr. Lorentz, a ze strony niemieckiej – dr Abb, dr Himpel, czasem dr Schellenberg⁴⁰.*

Każda z grup materiałowych interesowała się nie tylko powierzoną jej kategorią instytucji, ale także ewakuacją zbiorów z Niemcami nieuzgodnionych, w tym prywatnych. I tak korzystając z przydzielonego przez Niemców samochodu służbowego z kierowcą wywiózł Lorentz z Biblioteki

³⁸ Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza, nr 127 (teczka: *Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim*).

³⁹ W. Borowy, *Listy Borowego do żony*, w: *Walka...*, t. II, s. 221-223; W. Borowy, *Z zapisek Borowego (1944-1945)*, op. cit., w: *Walka...*, t. II, s. 186-187; J. Zachwatowicz, *Wspomnienia z lat okupacji*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 123.

⁴⁰ M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)...*, w: *Walka...*, t. II, s. 271; S. Wachowiak, *Czasy...*, s. 277-278.

Ordynacji Zamoyskich *Mszał tyniecki*, *Kronikę* Galla oraz rękopisy *Krzyżaków* Henryka Sienkiewicza i *Faraona* Bolesława Prusa. Maria Dąbrowska prosiła o rękopisy Ludwika Krzywickiego, *Pamiętników* Stanisława Stempowskiego. *Odnalazłem i wywiozłem wtedy z Warszawy zbiory z okresu Wielkiej Emigracji Ludwika Gocla z ul. Inflanckiej przy fortach Cytadeli, wskazane materiały z biblioteki chińskiej i drzeworyty chińskie ze zbiorów prof. Witolda Jabłońskiego, rękopis III tomu „Urbanistyki” prof. Tadeusza Tołwińskiego, tłumaczenia Platona prof. Władysława Witwickiego [...], rękopisy Zofii Nałkowskiej, [...] Edwarda Kozikowskiego z jego mieszkania przy ul. Widok, wskazane przez Jarosława Iwaszkiewicza. Z Żoliborza, ze „szklanych domów” przy ul. Krasińskiego 16 m. 32, wywiozłem maszynopisy prac prof. Marii Ossowskiej: „Podstawy nauki o moralności” [...] i „Motywy postępowania”⁴¹.*

Uczestnicy akcji po raz ostatni przygotowali się do wyjazdu 15 stycznia 1945 r., oczekując jak zwykle na rynku w Pruszkowie. *Nie zastaliśmy ciężarówki, nie widać było Niemców. W sklepiku, gdzie zwykle aprowizowaliśmy się, powiedziano nam, że Niemców w Pruszkowie już prawie nie ma. Pośpieszyliśmy na stację EKD, aby wracać do domu. W Podkowie Leśnej usłyszeliśmy potężną stłumioną detonację od wschodu: to wysadzali Niemcy elektrownię pruszkowską. Nadchodził koniec okupacji*⁴².

*

Akcja ewakuacyjna nazwana w tradycji historiograficznej *pruszkowską*, pozwoliła na wywiezienie z Warszawy zachowanych dóbr kultury; przetransportowane na terytorium III Rzeszy podlegały po jej upadku rewindykacji. Skala akcji, o czym świadczą zachowane materiały sprawozdawcze przygotowane 7 grudnia 1944 r. przez warszawskie struktury RGO oraz przez zastępcę kierownika bibliotecznej *grupy materiałowej* Mariana Łodyńskiego, przekroczyła narzucone przez okupanta limity⁴³. Mimo

⁴¹ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, op. cit., s. 268, 269; S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej*, w: *Walka...*, t. I, s. 99-102; M. Dąbrowska, *Dzienniki*, t. 2: 1933-1945, oprac. T. Drewnowski, Warszawa 1988, s. 449 (29.12.1944); J. Iwaszkiewicz, *W Stawisku w czasie wojny*, w: *Walka...*, t. I, s. 174.

⁴² W. Suchodolski, *Ze wspomnień archiwisty*, op. cit., w: *Walka...*, t. I, s. 461.

⁴³ *Ludność cywilna...*, t. II, s. 640-642 (376); *Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego 1939-1944*, K. Dunin-Wąsowicz i in. (oprac.), Warszawa 1987, s.

wątpliwości natury etycznej, które wiązały się z warunkującą akcją współpracą z Niemcami, przyniosła efekty w postaci ocalenia na tyle znaczących strzępów polskiego zasobu kulturalnego, by mogły stać się podstawą powojennej odbudowy kultury, jej instytucji oraz zniszczonych w czasie wojny przestrzeni pamięci⁴⁴.

806-807, 815, raport z 6 grudnia za okres 1-30.11.1944; M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)*..., w: *Walka...*, t. II, s. 280-281.

⁴⁴ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. I, s. 194-195; Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza: nr 127 (teczka: *Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim*), list Jana Zachwatowicza do Tadeusza Tołwińskiego, 7.12.1944: *W ewakuacji do Rzeszy bierzemy czynny udział, bowiem „tertium non datur”*; patrz również: P. Majewski, *Instrukcje Walki Cywilnej*, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939-1956”, 1995, nr 3, s. 95, *Instrukcja ramowa dla pracowników naukowych i kulturalnych* [fragment]: *Współpraca z Niemcami dozwolona jest tylko w tych przypadkach, gdy dopomóc to może do zachowania i uratowania polskich placówek lub zbiorów naukowych, artystycznych i kulturalnych – za uprzednią zgodą międzynarodowych czynników polskich.*

NOWE KSIĄŻKI

Magdalena Ginter-Frołow, **Persian miniature paintings in manuscripts in Polish collections**, Translated from the Polish by Krzysztof Z. Cieszkowski, Warszawa – Toruń 2024

Magdalena Ginter-Frołow

**PERSIAN
MINIATURE PAINTINGS
IN MANUSCRIPTS IN POLISH COLLECTIONS**

POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIES AND MONOGRAPHS

STUDIA I MONOGRAFIE / STUDIES AND MONOGRAPHS, vol. 38

ISBN 978-83-66758-25-4

Publication subsidised with the framework of the programme “Doskonała nauka II – wsparcie monografii naukowych” by the Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego Agreement no. MONOG/SN/0141/2023/01 (18.07.2023)

Zgodnie z założeniami projektu przedmiotem pracy są miniatury z rękopisów perskich znajdujące się w polskich kolekcjach. Łącznie jest to dwieście szesnaście miniatur, umieszczonych w trzynastu rękopisach. Dwie najstarsze księgi, „Rozmowy ptaków” Attara i „Chamse” Dehlawiego, powstały pod koniec XV wieku. Obie znajdują się w zbiorach Biblioteki Książąt Czartoryskich. Najliczniejsze w naszych zbiorach są rękopisy powstałe w okresie dynastii Safawidów, panującej w latach 1501–1722.

Z XVI wieku pochodzi pięć rękopisów „Diwanu” Hafiza, z czego trzy obecnie znajdują się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, jeden w Bibliotece Głównej UMK i jeden w Muzeum Narodowym w Warszawie. Z XVI wieku pochodzą też dwa egzemplarze rękopisu „Jusuf i Zulejka” – ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie oraz ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. W XVII wieku powstały „Szahname” Firdausiego z Biblioteki Książąt Czartoryskich oraz „Masnawi-je Ma'nawi” Maulany Dżalaloddina Rumiego ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu. Z XVIII wieku pochodzi rękopis „Szahname”, obecnie znajdujący się w Bibliotece Narodowej im. Ossolińskich we Wrocławiu, oraz „Księga papugi” Nehszebiego z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Praca systematyzuje wiedzę na temat miniatur z rękopisów perskich w zbiorach polskich oraz określa ich znaczenie na tle historii sztuki perskiej. Dla usystematyzowania wiedzy kluczowy jest katalog wszystkich miniatur znajdujących się w rękopisach perskich. Jest to szczególnie istotne ze względu na rozproszenie nielicznych informacji na temat miniatur w różnych publikacjach, a także błędy w dotychczasowej literaturze przedmiotu.

Zawartość książki:

Wstęp

Zawiera m.in. stan badań miniatur z rękopisów perskich znajdujących się w zbiorach polskich

Rozdział I

Rozdział poświęcony historii rękopisów porządkuje wiedzę na temat pochodzenia ksiąg i okoliczności ich pozyskania do polskich zbiorów. Wyodrębnia te manuskrypty, które były efektem systematycznego i celowego pozyskiwania. Do kolekcji budowanych w sposób celowy należały rękopisy znajdujące się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, a także rękopisy z obecnie niestety rozproszonej Biblioteki Zamojskich, a znajdujące się w Muzeum Narodowym w Warszawie. Pozostałe rękopisy docierały do polskich zbiorów w sposób nieusystematyzowany, przypadkowy, a niekiedy zaskakujący. Doskonałym tego przykładem jest rękopis „Diwanu” Hafiza z Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, którego pojedyncza karta, znajdująca się obecnie w Muzeum Narodowym w Krakowie, została przywieziona prawdopodobnie przez Tadeusza Czackiego z Królewca na początku XIX wieku, a sam rękopis dotarł do polskich zbiorów po 1945 roku. Natomiast pozyskanie rękopisu „Masnawi” Rumiego z Muzeum Narodowego we Wrocławiu było wynikiem ogólnego zainteresowania książkami, wcale nie orientalnymi. Manuskrypt prawdopodobnie został zakupiony po 1945 roku przez Józefa Gębczaka, według relacji wieloletniej współpracownicy, na wrocławskim „targu staroci”.

Rozdział II

W tej części pracy zostało przedstawione szerokie tło kulturowe, w tym też miejscu znalazło się omówienie historii malarstwa perskiego.

Rozdział III

Zawiera omówienie problemów ikonograficznych związanych z wybranymi miniaturami w polskich zbiorach. Przykładem jest rzadka scena ukazująca aniołów oddających pokłon Adamowi, w tym rozważania na temat wizerunku szatana (Iblisa), aniołów i samego Adama. Miniatura ta w istotny sposób wzbogaca materiał porównawczy dotyczący tego tematu. Ciekawe są także sceny ilustrujące „Diwan” Hafiza.

Rozdział IV

Zasadniczą część pracy stanowi prezentacja badań porównawczych, które miały na celu określenie miejsca pochodzenia i czasu powstania rękopisów i zdobiących je miniatur. W wielu wypadkach zweryfikowało to dotychczasową wiedzę na ten temat. W efekcie udało się określić miejsce miniatur z polskich zbiorów na szerokim tle i określić ich znaczenie dla dalszych badań. Istotnym elementem pracy była także analiza tematu miniatur. Przez wiele lat tematyka scen ze zbiorów polskich pozostawała nierozpoznana, dopiero w ostatnich latach to zagadnienie podjął częściowo Tadeusz Majda. W niniejszej pracy udało się rozpoznać wiele nowych wątków, a część z nich została zweryfikowana. Szczególnie cenne jest rozpoznanie treści wszystkich miniatur rękopisu „Masnawi” Rumiego, niezwykle rzadko ilustrowanego, o ciekawym doborze tematów. Wśród badaczy światowych także nie było świadomości istnienia takiego rękopisu w polskich kolekcjach.

Zakończenie

Katalog zbiorów

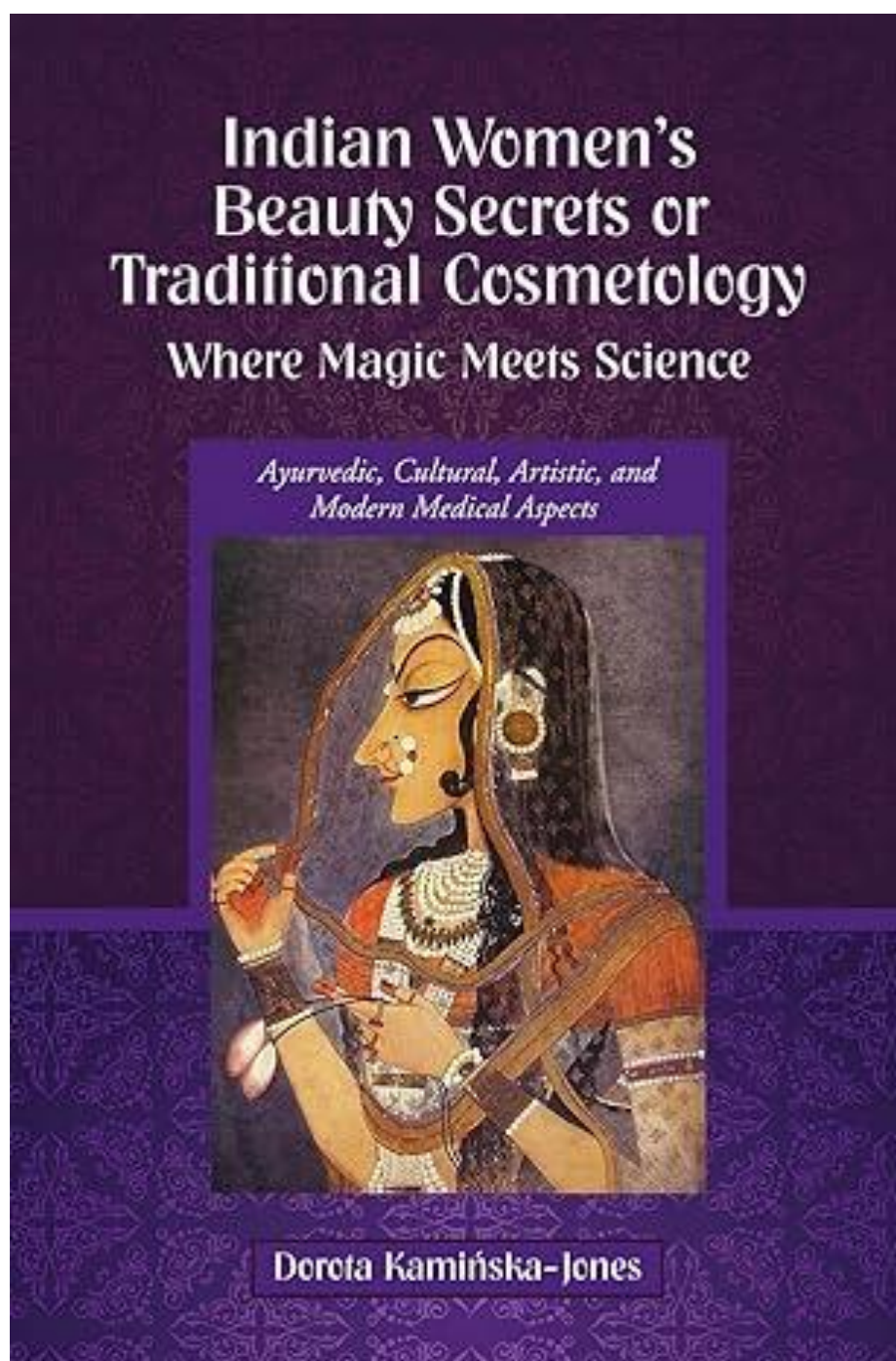
Zawiera ilustracje i opisy wszystkich miniatur z rękopisów perskich w zbiorach polskich.

Polish collections hold thirteen illustrated Persian manuscripts, featuring two hundred and sixteen miniatures. Through stylistic analysis and comparative research, this book establishes the time and place of their creation, while also highlighting their broader significance for Persian art. This collection has not yet been comprehensively studied by art historians, and in most publications, the issue of painting style has been addressed only superficially. Therefore, an essential part of this study is a catalogue of miniatures, which systematizes and supplements the knowledge about them, allowing these works from Polish collections to be included in the scope of international research on Persian miniature painting.

Dr Magdalena Ginter-Frołow is an art historian and a graduate of the Faculty of Fine Arts at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. Since 2003, she has been working at the Museum of Asia and the Pacific in Warsaw as the curator of the Islamic collection, which includes exhibits from the Middle East and Central Asia. She organizes exhibitions dedicated to Islamic art and culture, as well as the reception of Asian art in Poland. In 2006, she conducted research in Iran under a scholarship from the Polish Academy of Sciences. She is a member of the Polish Institute of World Art Studies.

Dorota Kamińska-Jones

Indian Women's Beauty Secrets or Traditional Cosmetology, Where Magic Meets Science. Ayurvedic, Cultural, Artistic, and Modern Medical Aspects, Dev Publishers & Distributors, New Delhi 2025

Celem pracy było przedstawienie kobiecego świata urody w Indiach – najważniejszych aspektów kosmologii indyjskiej na szerokim tle kulturowym, artystycznym i medycznym. Chodziło o przeanalizowanie tego zagadnienia w ujęciu jak najbardziej interdyscyplinarnym, gdyż tylko wtedy można uzyskać możliwie szerokie i pogłębione jego zrozumienie. Praca ta wpisuje się przede wszystkim w obszar nauk o zdrowiu, kulturoznawstwa i nauk o sztuce.

Jak wskazuje tytuł książki, przedmiotem jej zainteresowania jest bardzo szeroko pojęta tradycyjna kosmologia, która polega na stosowaniu naturalnych składników w odróżnieniu od kosmologii „współczesnej“, czyli z zastosowaniem gotowych produktów wytwarzanych w laboratoriach chemicznych. Kosmologia odgrywała i odgrywa bardzo dużą rolę w życiu kobiet. Co więcej, stanowi też często obszar magii kobiecej przekazywanej z pokolenia na pokolenie w linii żeńskiej. Bardzo wiele receptur też jest tworzonych i stosowanych przez kobiety. To one przeważnie wykonują makijaż, który stanowi ważny element ich wyglądu i zawiera w sobie często wiele informacji na temat ich statusu życiowo-rytualnego, a niektóre jego części składowe mają również głębsze przesłanie. Kobiety są głównymi bohaterkami dzieł sztuki wizualnej oraz opisów literackich koncentrujących się na czynnościach higieniczno-kosmetycznych. Tradycyjnie dbanie o urodę należało do obowiązków kobiety, podkreślanych nawet w tekstach normujących właściwe postępowanie i realizację celów życiowych.

Z indyjskich systemów medycznych wybrano do analizy Ajurwedę jako jedną z najstarszych, najbardziej rozpowszechnionych i obecnie najbardziej znanych na Zachodzie. Zestawiono z obecnym stanem naukowym na temat poszczególnych zagadnień. Takie połączenie ma na celu ukazanie, w jakim stopniu tradycyjna kosmologia – składniki, receptury, filozofia i sposób myślenia o ciele i zdrowiu człowieka – ma swoje uzasadnienie z punktu widzenia współczesnej wiedzy medycznej.

Pierwsza duża część pracy jest poświęcona kwestiom kulturowym (I). Rozważania rozpoczyna zarys problematyki postrzegania ciała ludzkiego w kulturze indyjskiej, który niejako jednocześnie jest ogólnym wprowadzeniem

do kosmetologii, czyli zajmowania się ciałem (I.1). Już samo to zagadnienie jest tak obszerne, że można o nim przygotować wiele osobnych opracowań. Ta krótka synteza ma na celu ukazanie różnorodności tej problematyki oraz wskazanie, jak istotne było i jest ciało w kulturze indyjskiej. W części poświęconej włosom (I.2), z uwagi na zakres niniejszej pracy – kosmetologia, uwaga została skupiona na włosach kobiecych, pominięto natomiast aspekty symboliki włosów dziecięcych i męskich, np. ascetów, gdyż nie są z tym tematycznie związane i stanowią osobne zagadnienie. W dalszej części tego rozdziału przedstawiono ideał urody kobiecej dominujący w tradycji indyjskiej (I.3). Jest to bardzo istotne między innymi dlatego, że dla wielu kobiet stanowi on wyznacznik ideału, do którego dążą, w tym za pomocą kosmetologii. (I.4). W dalszej kolejności omówiono symbolikę makijażu (I.5), a w ostatniej części – najważniejsze święta i rytuały, w których stosuje się surowce kosmetyczne (I.6).

Druga główna część jest poświęcona analizie motywu kobiety w sztuce podczas zabiegów higienicznych i upiększających (II). Należą one do grupy najstarszych tematów pojawiających się w dziełach sztuki, w tym nawet obiektach sakralnych, stanowią również samodzielne przedstawienia. Na pozór mogą wydawać się jedynie pracami o ściśle określonej treści: kobieta podczas toalety, ale poddawszy je głębszej analizie odkrywa się całe bogactwo treści oraz przydawanych im znaczeń.

Kolejne części (III-VII) są już poświęcone stricte kosmetologii. Pierwsza z nich (III) obejmuje zagadnienia związane z kosmetologią ajurwedyjską. Na wstępie (III.1) omówiono koncepcję człowieka w Ajurwedzie, która jest dla nich kluczowa. Ukazując np. tkanki, koncentrowano się na aspektach związanych z ich wyglądem (stan normalny bądź zaburzenia). Dalej omówiono zasady kosmetologii ajurwedyjskiej (III.2), skupiając się między innymi na koncepcji piękna (III.2.2), która jest kluczowa dla zrozumienia podejścia do zabiegów higieniczno-upiększających. Przeanalizowano też czynniki determinujące piękno (III.2.2.1), przyczyniające się do piękna (III.2.2.2) oraz upiększające (III.2.2.3). Ta ostatnia grupa jest najbardziej rozbudowana, obejmuje bowiem działania, które zaliczamy do szeroko pojętej kosmetologii, gdyż są istotne, a

niekiedy nawet kluczowe, dla zachowania zdrowia i poprawy urody (na przykład dieta – III. 2.2.3.1). Część ajurwedyjską zamyka rozdział poświęcony diagnostyce kosmetologicznej (III.3), która, właściwie przeprowadzona, stanowi podstawę do podjęcia jakichkolwiek działań zarówno podtrzymujących zdrowie i urodę, jak i leczniczych. Uwzględniono w nim także czytanie z twarzy (III.3.3) – rozpoznawanie rozmaitych stanów patologicznych toczących się w organizmie, które mogą manifestować się na twarzy. Wiedza ta jest niezwykle cenna w pracy kosmetologa, jak i przydatna dla każdego człowieka w celu lepszego poznania swojego organizmu.

Następna duża część jest omówieniem produktów stosowanych w tradycyjnej kosmetologii (IV). Wśród nich wydzielono: składniki roślinne (IV.1), w tym zioła (IV.1.1), oleje (IV.1.2), olejki eteryczne (IV.1.3) i hydrolaty (IV.1.4), zwierzęce (IV.2), takie jak mleko i jego pochodne (IV.2.1), jajka (IV.2.2), miód (IV.2.3) oraz składniki mineralne (IV.3). Każdorazowo przedstawiono między innymi takie kwestie, jak: właściwości chemiczne, zastosowanie w Ajurwedzie, kosmetologii oraz znaczenie kulturowe.

Kolejna część jest poświęcona zagadnieniom związanym z pielęgnacją części ciała (V). Wydzielono w niej cztery zasadnicze części, determinowane typem tkanek: pierwsza poświęcona jest ciału (V.1), a druga dłoniom, stopom i paznokciom (V.2), trzecia oczom (V.3), a czwarta włosom (V.4). W tych rozdziałach przedstawiono Anatomie i fizjologię części ciała przedstawiono z punktu widzenia współczesnej nauki i Ajurwedy. W dalszej kolejności omówiono podstawowe zasady ich pielęgnacji, podając również przykładowe remedia i receptury.

Przepisy podane w kolejnej głównej części (VI) stanowią swoiste uzupełnienie opisów zamieszczonych wcześniej. Są one przykładowe i mogą też stanowić inspirację do tworzenia własnych kompozycji.

Ostatnia część, stanowiąca swoiste uzupełnienie całości, poświęcona jest omówieniu wybranych surowców stosowanych w tradycyjnej kosmetologii indyjskiej (VII). Z uwagi na ograniczenia objętościowe, dokonano wyboru kilkunastu, mając oczywiście świadomość, że jest ich znacznie więcej. Każdy

z nich został omówiony według następującego schematu: nazwa, opis, skład chemiczny, znaczenie zdrowotne według najnowszych bań medycznych, kosmetyczne, znaczenie w Ajurwedzie, zastosowania w kosmologii indyjskiej oraz znaczenie w kulturze.

Zagadnienie tradycyjnej kosmologii indyjskiej nie było w takim zakresie przedmiotem badań naukowych. Istnieją nieliczne publikacje, które zajmują się analizą składników i receptur pojawiających się w tekstach w kontekście historycznym, czy też prace Hindusek, które przywołują znane sobie tradycyjne sposoby pielęgnacji. Osobną grupę stanowią publikacje na temat Ajurwedy, badacze analizują zioła oraz receptury bazując na tekstach ajurwedyjskich. Są również prace, które podejmują zagadanie tradycyjnych produktów używanych w Indiach przez kobiety, w tym koncentrujące się na wybranych regionach.

Książka miała swoją premierę na największej w Europie konferencji poświęconej sztuce indyjskiej, organizowanej cyklicznie co dwa lata przez European Association for South Asian Archaeology and Art. W tym roku odbyła się w Niemczech – w Lipsku. Wydawcą książki jest Dev Publishers & Distributors, New Delhi (oficjalny wydawca materiałów pokonferencyjnych). Jest to prestiżowe wydawnictwo specjalizujące się w tematyce sztuki i kultury Indii.

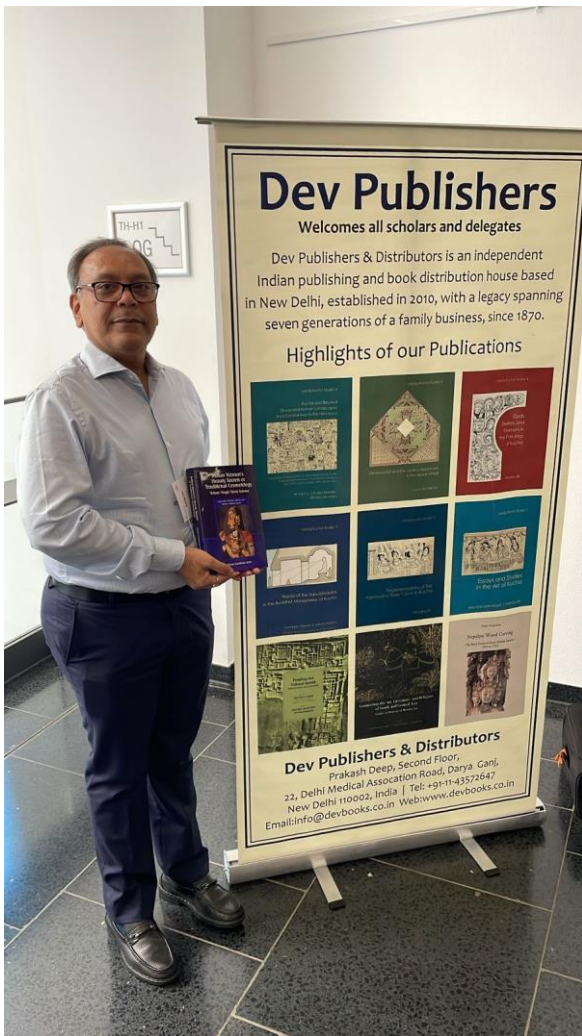
The book is interdisciplinary and offers a holistic study of Indian cosmetology. This work aims to present the female world of beauty in India – the key aspects of Indian cosmetology in a broad cultural and medical context, including branches of knowledge such as anatomy, physiology and chemistry. The interdisciplinary approach ensures that the topic is explored in all its depth and complexity. First and foremost, this work sits within the categories of health, cultural studies and art, and represents the first ever concise – yet multidisciplinary and holistic – study, of value not only to specialists on Indian culture and cosmetology but also members of the general public interested in the world of beauty.

Prof. Dr Dorota Kamińska-Jones is a specialist in cosmetology, art history, Ayurveda, Ayurvedic cosmetology and Indian culture. Her main areas of interest are femininity, culture, cosmetology and holistic health. She has university degrees in art history, cultural studies, cosmetology as well as numerous diplomas in Ayurvedic fields, including Ayurvedic Cosmetology. She teaches university courses in various subjects such as art, culture, femininity and multiple aspects of cosmetology. Prof. Kamińska-Jones has authored six books and numerous articles on the subject. She is also a qualified cosmetologist with her own practice and runs Poland's only specialist Course of Ayurvedic Cosmetology.

Dev Publishers
New Delhi

**POLSKI
INSTYTUT
STUDIÓW
NAD SZTUKĄ
ŚWIATA**